

דב שוורץ

על השתיקה

מטכניקה לערך בתורת המוסר היהודית
בימי הביניים וברנסנס

סדרת דעת תבונות

העורך הראשי:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
המשוררת מיתר מורן
פרופ' עודד מימון
ד"ר שועי רז

דב שוורץ

על השתיקה

מטכניקה לערך בתורת המוסר היהודית
בימי הביניים וברנסנס

הוצאת אֶדְרָא

Dov Schwartz
On Silence
**From Technique to Value in Jewish Ethics in the
Middle Ages and the Renaissance**

עיצוב העטיפה: אבי אלקיים

מסת"ב: 978-965-7773-72-7 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי, מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט,
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתניתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ד – 2024
© Copyright 2023 by Idra Publishing
Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>
<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:
א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

7	הרהורי פתיחה
13	פרק ראשון: מבוא
33	פרק שני: ספרות המוסר: (1) ראשיות
49	פרק שלישי: ספרות המוסר: (2) רמב"ם
63	פרק רביעי: ספרות המוסר: (3) שכלתנות
80	פרק חמישי: קבלה: (1) המעבר לאלוהות
100	פרק שישי: קבלה: (2) מרחב אלוהי בקבלת צפת
123	פרק שביעי: דרשנות
140	פרק שמיני: פרשנות
150	פרק תשיעי: מעבר לשיטתיות: מהר"ל
165	פרק עשירי: איטליה ואשכנז במאה השש עשרה
183	פרק אחד עשר: סיכום
192	ביבליוגרפיה נבחרת
198	מפתח

הרהורי פתיחה

בחיבור זה אני מבקש לעסוק במוטיב מוסרי מובהק, שהוא השתיקה כאתוס וכערך דתי בתקופת ימי הביניים ועל ספה של העת החדשה. חקר מוטיב כזה משתייך בראש ובראשונה לתחום של ספרות המוסר והדרוש, אך הוא מופיע גם בספרות התאולוגית. העיסוק במחקר בספרות המוסר והדרוש לא היה אינטנסיבי למדי, וההקשרים האיתנים שבינה לבין התאולוגיה עדיין זקוקים לבידורים מעמיקים, ולו בשל התפוצה הרחבה של ספרות המוסר והדרוש כפי שניתן לראות בכתבי יד ובדפוסים. עד היום הזה נדפסים ספרונים קצרים במעלת השתיקה, שנועדו להפצה ברבים (למשל מרדכי שלטר, ספר השתיקה), ויש כבר ספרון שהוקדש להשתקת הטלפונים הסלולריים בשעת התפילה (אהרן טיבי, ספר השתיקה מחייה). קודם שאדון בהשתלשלות ההיסטורית הרעיונית של מוטיב השתיקה בהגות היהודית בימי הביניים וברנסנס על פי הסוגות השונות של היצירה אידרש לדיון שיטתי בשתיקה כתופעה דתית, וכרכיב פנימי שלה.

העיסוק בהגות מבטא פלטפורמה של עומק, שהיא ביסודה רפלקטיבית. לכאורה יש צורך בהתנצלות: אם נרצה לבחון את מעמדה של השתיקה בחיים היהודיים בימי הביניים וברנסנס הסיפור העממי מספק לנו מידע

ישיר מחתכים רחבים של הקהילה היהודית. והרי כמעט שאין לך סיפור ללא שתיקה במצבים שונים של איפוק, ספיגת עלבונות בדממה, שמירת סוד, ענווה וכן הלאה. ספרות ההנהגות נכנסת לקטנות של החיים הדתיים השגרתיים, וחושפת מחוות, דגשים ושלל צבעים, ובה בוודאי נוכחת השתיקה. סוגות אלה משקפות את פניה הרבים של הראליה עד לראשית העת החדשה. לעומת זאת ההגות הכתובה מספקת מידע המתייחס על פי רוב לאליטות הספורות. בכל הנוגע לענפים שונים של הגות היהודית הרי שהאוריינות קשרה לפחות בעקיפין את האליטות עם הציבור הרחב. ספרות המוסר והדרוש היא דוגמה לכך. אצל הרמב"ם, למשל, קשה להפריד באופן קשיח בין כתיבה מוסרית לכתיבה הגותית. על כן אבחן את המשמעויות הפילוסופיות, התאולוגיות והתאוסופיות של השתיקה ואת האופנים השונים שבהם צמחה והתפתחה לכדי מוטיב מובחן. אתנחם בעובדה, שבעולם הפוסטמודרני היטשטשה ההבחנה החד משמעית בין המרכז לשוליים, ובין ה"לייטמוטיב", המוטיב המרכזי, למוטיבים אחרים (דרידה למשל). שתיקה היא בוודאי מוטיב כזה.

מטרתה של מסה זו להציג עושר רעיוני של מוטיב מובחן המתפרס לכיוונים רבים ומגוונים. כאמור, אין מדובר בלייטמוטיב, אולם גלגולו של מוטיב זה משקף השתלשלות וזרימה, המעידות על הדינמיקה התרבותית.

*

ראשיתו של חיבור זה במלחמת "חרבות ברזל". כותב שורות אלה, שלרוב הוא שופע רעיונות, שבח לאל, נדם. התגובה האינסטינקטיבית לנוכח השחתת צלם

האלוהים הייתה שתיקה והתכנסות עצמית. נאלמתי דום. לא רציתי אף לחוות דעה או לכתוב מאמרים קצרים ואף לא פוסטים בפייסבוק. על מי שהורגל בכתיבה כביטוי נגזר אלם, והכתיבה הייתה מעין מאבק בגורל. שניים מילדיי ושלושה חתניי גויסו. שני חתנים שירתו בתוככי רצועת עזה באותה יחידת שריון. אחד מהם, כבן ארבעים, התבקש להיות בכוננות אך נאבק להשתלב כתותחן בצוות של טנק פעיל. בני הלוחם, שנפצע בשירות הסדיר כצנחן ושוחרר מהצבא, התנדב, התחייל מייד ואבטח יישוב נידח בגבעות השומרון. בנותיי, נשות המגויסים, היו אצלנו בשבוע הראשון במלואו ובכל שבת מתחילת המלחמה. המשמעות היא עשרה ילדים המתרוצצים בבית. שמחה וששון המדחיקים את החרדה. חרדה ללוחמים וחרדה לשלום החטופים.

צפייה במשדרי החדשות והאקטואליה אך העמיקו את ערך השתיקה. "מומחים", אנשי ה"לשעבר", שלפחות מבחינה כרונולוגית היו בעמדות הנהגה באותה תקופה שהתגבש והתרקם המחדל העמוק, הרבו להג ללא כל עכבות. עצם האפשרות של רהב כזה נתנה טעם לשתיקה. היה בכך גם גוון של ענווה. אפסות האדם הזדקרה לא רק לנוכח השלמות האלוהית אלא לנוכח האדם עצמו. נחשפנו ליצורי אנוש שקיומם המלא היה שלילי. אנשים שכל עולמם, חלומותיהם ותקוותיהם היו לרצוח ולחלל את כבודם של יהודים כיהודים. חתכים ענקיים של אוכלוסייה התגייסו כדי להשמיד, להרוג ולאבד. ערכים מן הקראן ומהפילוסופיה המוסלמית, שעסקתי בה ופרסמתי עליה, נרמסו ונעלמו כלא היו. שנאה ודורסנות היו הקריטריונים היחידים של דרך החיים. המהפכה הכלכלית והחברתית הפרוגרסיבית שעברה על

האוניברסיטאות בעשורים האחרונים חשפה את הצד המכוער שלה בסירוב של המוסדות היוקרתיים ביותר במערב לגנות גילויי שנאה כלפי יהודים. לא מצאתי תגובה אחרת למעט שתיקה.

מלחמת קיום הופכת את היוצרות. היא יוצרת כאוס נפשי. ספרו של הרב חיים סבתו, "תיאום כוונות", נותן מבע נאמן לתחושת הגיטו באפלה. הכול יש בספר זה מלבד תיאום. לכאורה האסטרטגיה מיושמת שלב אחר שלב, ואף על פי כן הנפש מרוקנת.

לנוכח המצב המורכב ללא נשוא נאבקתי עם עצמי בחירוף נפש לכתוב, לעיתים בהצלחה חלקית ולעיתים בכישלון מוחלט. הייתה זו שתיקה מאולצת. וליתר דיוק היא כסתה על מאבק פנימי שלא להניח לשתיקה כזו להתפשט לזירה הנפשית כולה. המאבק המשיך לשתיקה בעלת משמעות. ההתמודדות שלי נעשית דרך המקלדת. החלטתי לחשוב על השתיקה בעולם הדתי ולבחון את מקורותיה. כתיבה כתרפיה. אכתוב וירווח לי, השליתי את עצמי. הפירוק של תופעת השתיקה לגורמים והמעקב אחרי התבטאויותיה הרעיוניות אפשרו לי להשתקע בגופי החכמה, ובמיוחד החכמה המעשית, לאמור המוסר.

המפגש עם אנשי ימי הביניים וראשית העת החדשה, שמבחינתם המצוקה היא לחם יומם, שיקף כתיבה המרימה את האדם לעולמות עליונים. אפשר לראות בכך בריחה מהמציאות אך ניתן לפרש את המהלכים הרעיוניים כתחושה של חיים עם אלוהים על אף שהמציאות טופחת על פניהם. אני מקווה שהעיונים בתופעת השתיקה יסייעו לקורא כפי שהם סייעו לי. להתגבר בוודאי שאי אפשר. אבל לשאת את המשא בכבוד, באצילות, אפשר לפחות לנסות.

*

אני מודה לפרופ' אבי אלקיים על עינו הטובה ועל הערותיו. זהו לי הספר החמישי בהוצאת "אדרא", והאחד מתחרה במשנהו ביפי ההפקה והחווייה האסתטית שהיא מקנה.